

रोगव्याधि, दोष निवारण र लामो आयुका देवता कुम्भेश्वर Kumbesheswor the Deity of Long-life, and Remover of Illness and Defects

श्याममदन के.सी.
शोधार्थी: विद्यावारिधी, संस्कृति विभाग, त्रि.वि.
shyammadan626@gmail.com

Abstract

Kumbheshwar Temple of Patan has been famous since ancient times, but it has not been thoroughly studied. A study has been done to highlight the cultural significance of this temple. In it, the history, architecture and worship methods of the temple have been studied. A qualitative method has been adopted in this. Qualitative data is collected from observation, Interview, group discusses, key informant and published and unpublished book, Journal, Report. The data has been analyzed through inductive method. This temple was famous since ancient times. Inside the temple there is a big Sarveshwar image of small five-faced Shivlinga Kumbheshwar. This is a Nepali style temple has five floors built on a three-level plinth. There are 108 Bhairavas on the Tundals (struts). The roof of the temple is supported by 6-6 struts in all four directions of the temple and four struts at the four corners. Nitya Puja (everyday worship) and other regular pujas are performed within the temple every day. On Mukhashtami, it is customary to crown the Panchabuddha created by Tamadhara on the Kumbheshwar Shivling. On Guru Purnima, Nagainag is seen wearing the crown of Vere. Those who become new Jhakris (Shaman) offer water from Gosai Kund to Kumbheshwar. Sage Agastya (saint) is believed to have founded Kumbheshwar. People go to Kumbheshwar to get long-life, diseases and defects. The study brings to light that Kumbheshwar is an ancient temple.

Keyword: Kumbeswor, Deity, Long-life, illness, Defects.

शब्दकुञ्जी : क्वन्ती, कुम्भेश्वर, तोरण, ढोका, शिवलिङ्ग

परिचय

नेवारहरूले 'क्व' को अर्थ तल र 'ती' को अर्थ तिर भन्ने हुन्छ। यसर्थ क्वन्ती भन्नाले तलतिर भन्ने बुझिन्छ। ललितपुर नगरमा कुम्भेश्वर सवैभन्दा खाल्डोतिर परेको हुनाले यो ठाउँको नाउँलाई क्वन्ती भनिएको पाइन्छ। श्लसरले लतेशैलीको मन्दिरलाई नेवार शैली मानेका छन (श्लसर, १९८२, पृ.१२९)। सिल्भा लेभी, पर्सिब्राउन, हेमिल्टन आदिले यस मन्दिरको शैलीलाई प्यागोडा शैली भनी लेखेका छन्। यद्यपि स्वदेशी विद्वान् डिल्लीरमण रेग्मीले यस शैलीलाई प्यागोडा शैलीमान्नु गल्ती मान्दै नेपाली शैली भन्नु उपयुक्त मानेका छन्। सातौँ शताब्दीतिर नेपाल आउने चिनियाँ यात्री ह्वांगसेनले यहाँको तले शैलीमा निर्मित दरवार देखेर छक्क परेको आफ्नो यात्रा विवरणमा चर्चा गरेका छन्। यो शैली स्थानीय देगु अथवा आगम देवताहरूको निमित्त मूर्ति राख्ने बनाइएका स्थानहरूबाट विकसित भएको देखिन्छ। लिच्छविकाल वा सो भन्दा अगाडि देखि नै यहाका बासिन्दाहरूले देव स्थानहरूलाई देगः भन्ने गर्दथे। यिनै देवी देवताका थानहरूलाई कातान्तरमा पर्खाल लगाई छानो हाल्ने परम्पराको कारणबाटै यो शैली विकसित हुन पुगेको मानिन्छ (कर्न, १९९३, पृ.६७)।

पाटन शहर बौद्धमार्गीहरूको प्रमुख नगरको रूपमा रहेको तथ्यलाई मौर्य सम्राट अशोकले आफ्ना गुरु श्री उपगुप्तभिक्षु र कान्छी बडामहारानी तिष्यरक्षिता छोरी चारुमती समेतलाई लिएर आएको उल्लेख वंशावलीहरूमा पाइन्छ (वज्राचार्य, वि.स.२०६४)। सो समयमा तथागत शाक्यमूनि बुद्धको अस्थि धातु गर्भित गरी पाँच विशाल बौद्ध चैत्य (स्तुप) को निर्माण गरी चारै दिशामा चारवटा र माझमा एउटा समेत गरी पाँचवटा अशोकले स्थापना गरेको पाइन्छ (शाक्य, वि.स.२०१८)। त्यस क्षेत्रमा लिच्छविकालका पुरातात्विक श्रोतहरू जस्तै: अभिलेख, मूर्ति, ढुङ्गेधारा, जलद्रोणीआदि अन्वेषण र प्राप्त भएबाट प्राचीनकालमा ललितपुर महत्त्वपूर्ण क्षेत्रको रूपमा रहेको देखिन्छ। यहाँ प्राप्त प्राचीन अभिलेखहरू लगायत च्यासलको गजलक्ष्मी, हौगलवहालको हारती, बंगलामूखीको मातृकाहरूको मूर्ति, सिंकुबहीको उमामहेश्वर, चण्डेश्वरी मन्दिर, शिलालेख सहितको जलद्रोणी अभिलेख सहितको ढुङ्गेधारा आदि प्राप्त भएबाट कला कौशलको विकास भएको पाइन्छ (शाक्य, वि.स. २०१८)। यो क्षेत्रको नाम गौरीपुष्करणी कुण्ड, सर्वेश्वर महादेव ललिताश्यापूर, वि.स. ९५२ मा ललितपतन, ललितभूमि हुँदै अनेकौ नाम परिवर्तन हुँदै वि.स. १६२५ आएर ललितपुर हुन गएको देखिन्छ (शाक्य, ने.स. १०८९)। वंशावलीका अनुसार पाटनको सिजर्ना छैटौँ शताब्दीमा राजा वीरदेवबाट गरिएको थियो। मल्ल राजा योगनरेन्द्र मल्लले देशको हितार्थ अनेक धर्मकीर्ति अष्टमाङ्गलिक चिन्ह स्वरूप मणि भैरव, मणि गणेश, मणि कुमार, मणिधारा, मणिमण्डप र मणि चैत्य मणि पुष्करणी निर्माण, संरक्षण गरी सुशोभित गराएको उल्लेख पाइन्छ (वज्राचार्य, २०६४)।

यस्तै प्रकारले पूर्वमा श्री बालकुमारी देवी, दक्षिणमा वटुक भैरव महालक्ष्मी खड्गयोगिनी तथा उत्तरमा चामुण्डादेवी रहेका छन्। मध्य भागमा स्वस्तिक चिन्ह आकारको मंगलबजार विद्यमान रहेको छ। मंगलबजारबाट उत्तरी क्षेत्रमा प्राचीनकालीन कुम्भेश्वर मन्दिर रहेको छ। कतिपय सस्कृतिविद्हरूले नेपाल मण्डलमा रहेका किरात जातिहरूको कूल देवता शिव नै थिए। यी किराँतहरूले नै पाटनको चार स्थानमा शिवलिङ्ग स्थापना गरेका थिए। त्यसमध्ये कुलिबु महादेव सर्वेश्वर (कुम्भेश्वर) महादेवको किराँतकालीन नाम हो। यी महादेवालाई किराँतीहरूले कुल देवताका रूपमा मानेका थिए। किराँतकालीन समयमा श्रावण शुक्ल चर्तुदशी जने पूर्णिमाको दिन कुम्भेश्वर पोखरीमा नुहाउने परम्पराको शुरुवात गरेका हुन्। भाँक्रीहरू कुम्भेश्वर महादेवालाई भाँक्री

विद्याका अधिष्ठाताका रूपमा पुज्दछन् । आजसम्म यहाँ भक्तीहरू जनै पूर्णमाको दिन आफनो विद्या सिद्ध गर्न महादेवको भक्तिभाव गरी स्थान गर्दछन (कायस्थ, ने.स. ११३, पृ.९५) । कुम्भेश्वर मन्दिरको बारेमा अहिलेसम्म भएको अध्ययन अनुसन्धानहरूले प्रष्ट पार्न सकेको पाइँदैन । त्यसैले यो अनुसन्धान आलेखमा कुम्भेश्वर मन्दिर भन्नाले के बुझिन्छ ? यसको ऐतिहासिक अवस्था के छ ? यस मन्दिरको वास्तुकलाको अवस्था के छ ? भन्ने प्रश्नहरूमाथि यो अनुसन्धान केन्द्रित रहनेछ । यिनै प्रश्नहरूमाथि बृहत् छलफल गरेर निष्कर्ष निकालिने छ ।

अनुसन्धान विधि

मठ मन्दिरहरू संस्कृतिका अंश हुन् । संस्कृतिका अध्ययन अनुसन्धान विधिको आधारमा संस्कृतिको अध्ययन गुणात्मक विधि अर्न्तगत पर्दछ । त्यसैले यस अनुसन्धान आलेखमा गुणात्मक अनुसन्धान विधि अवलम्बन गरिएको छ । यो अनुसन्धानमा नमुना छनोट गर्दा उद्देश्यमुलक नमुना छनोट गरिएको छ । तथ्याङ्क सङ्कलनका लागि अर्धसंरचित प्रश्नहरूको प्रयोग गरी अन्तर्वार्ता, फोकस समूह छलफल, सहभागी अवलोकन र मुख्य सूचनादातालाई उपयोग गरिएको छ । समस्यालाई विषयगत निर्णयका आधारमा प्राकृतिक अवस्थामा नै अध्ययन गरिएको छ । यसको ढाँचा लचकदार र बाहु वास्तविकता, बहु सूचनामा आधारित रहेको छ । यस अध्ययन कार्य भौगोलिक रूपमा पाटनको कुम्भेश्वर मन्दिरको संस्कृतिको खोजीमा सीमित रहेको छ । विषयगत रूपमा कुम्भेश्वरको इतिहास, वास्तुकला र पुजाविधिमा केन्द्रित गरिएको गरि यसको महत्त्वलाई उजागर गर्ने उद्देश्य रहेको छ ।

कुम्भेश्वर मन्दिरको संस्कृतिबाहेक अन्य पक्षको अध्ययन यसमा समावेश गरिएको छैन । यो अनुसन्धानका लागि गुण वा विशेषता बोधक गुणात्मक तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । यस्ता तथ्याङ्कहरू संकलन गर्दा प्रचलित नैतिक मुल्य मान्यताहरूको पूर्ण पालना गरिएको छ । यस आलेखबाट कुम्भेश्वर मन्दिरको अध्ययनले महत्त्वपूर्ण तथ्यलाई उजागर गर्ने भएकाले औचित्यपूर्ण देखिन्छ । अध्ययनको क्रममा कुम्भेश्वर मन्दिरको अवलोकन अध्ययन गर्नुका साथै मन्दिरसँग सम्बन्धित पुजारी, स्थानीय निवासीका अतिरिक्त मन्दिरको बारेमा जानकार व्यक्तिहरूसँग अन्तर्वार्ता तथा छलफल विधिबाट तथ्याङ्कहरू प्राप्त गरिएका छन् । तथ्याङ्कहरूलाई आगमन अवधारणामा आधारित रहेर तार्किक वर्णात्मक विश्लेषण र व्याख्या गरेर निष्कर्ष निकालिएको छ ।

प्राप्ति र छलफल

ऐतिहासिक

हिमवत् खण्डमा नेमुनीले क्वन्ती स्थानमा गहिरो कुण्ड ब्रह्माले सृष्टि गरेका थिए । कश्यप ऋषिले यहाँ जगत सृष्टिको इच्छाले तपस्या गरेका थिए । यस कुण्डमा पार्वतीले पनि आराधना गरेकी थिइन् । त्यसै समयमा यहाँ कुम्भेश्वर महादेव शिवलिङ्ग उत्पन्न भएको भन्ने उल्लेख भएको पाइन्छ । गंगादास कुम्भेश्वर महादेवबाट मृत्युञ्जयको वरदान पाई उनलाई खुव सम्मानका साथ कैलाशमा पठाई पार्श्वगणका नायक बनाए । यसरी प्राचीन समयमा महापापीले समेत कुम्भेश्वर महादेवको आश्रय लिंदा उनको उद्धार भई मृत्युञ्जय वरदान पाए र देवतालाई मृत्युबाट पनि विजय दिने देवताको रूपमा पुजिने गरेको देखिन्छ (ढकाल, बि.सं २०७५, पृ.९३१) । हिमवत् खण्डको १३७ अध्यायको ३२ देखि ३४ श्लोकमा उल्लेखित गरिएको छ ।

ततःसस्थापयामास लिङ्ग कुम्भेश्वराभिधम् ।
कुम्भोद्भवेन मुनिना तपस्तप्त्वा सुदारुणम् ।
समाराध्य हंरं यस्माल्लिङ्गसंस्थापनं कृतम् ।
अतः कुम्भेश्वर नाम प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

स्क.पू.हि.ख.ने.मा.३२-३४

स्वामी प्रपन्नाचार्यले आफनो पुस्तक चौसठ्ठी शिवलिङ्गको विश्लेषण अनुसन्धानमा कुम्भजेश्वर अति पुरानो प्राकृतिक शिवलिङ्ग रहेको र जलहरी कौबेर सम्प्रदायको भएको उल्लेख छ (प्रपन्नाचार्य, बि.सं २०६८, पृ.३२१) । नेपाल संवत् २९१ रुद्र देवले राज्य गरि रहनु भएको बेलामा विधिपूर्वक कुम्भेश्वरको प्रतिष्ठा गरिएको उल्लेख गरिएको पाइन्छ । यसको निर्माण कहिले भयो भन्ने तथ्य निश्चित छैन । कुम्भेश्वरको पेटीमा खण्डित लिच्छविकालिन अभिलेखमा भगवतः प्रसतिष्ठानादस्ति पूरम्पूण्यमिति मत्वा भगवन्तत्रेलोक्य गुरुम् भन्ने उल्लेख छ । संस्कृतिविद्हरूले यस अभिलेखको सम्बन्ध कुम्भेश्वर महादेवसम्म रहेको अनुमान गरेका छन् । सो सत्य भए कुम्भेश्वर महादेवको स्थापना लिच्छविकालमै भएको हुन आउँछ । ने.स. ५१२ को स्थितिराज मल्लताकाको अभिलेखबाट कुम्भेश्वर प्रसिद्ध तीर्थस्थलको रूपमा रहेको पाइन्छ । यहाँ वस्ने र यहाँ आवत-जावत गर्ने भक्तहरूका लागि पिउने पानीको सुविधा होस भनी जलद्रोणी बनाउन लगाएको देखिन्छ (बज्राचार्य, बि.सं २०६८, पृ.१००) ।

श्रीसप्तकुटुम्बज (सातपरिवारका) प्रधान मूर्त्यङ्ग तीन प्रमुख महापात्रले शासन चलाई रहेको बेलामा श्रीमानीगलको उत्तरपट्टि कहलाएको कुम्भ तीर्थमा कुम्भेश्वर महादेव रहेका छन् । श्रावण पूर्णिमाको दिन यहाँको पोखरीमा जसले स्नान गर्छ त्यो व्यक्ति स्वर्गमा पुग्छ । कुम्भेश्वरको चरण कमलले पवित्र भएको, पाप नाश गर्ने सफा पानी धाराद्वारा जहाँ सधै वग्दछ । जो मानिस यस तीर्थको पानीले राम्ररी नुहाएर अथवा पानीको आचमन गरेर प्रतिदिन कुम्भेश्वरको वन्दना गर्दछ, त्यो मानिसले हर किसिमको सुख भोग पाउँछ भन्ने रहेको छ (बज्राचार्य, बि.सं २०६८, पृ.१००) । पहिले कुम्भेश्वरको मन्दिर छाप्रो अवस्थामा थियो । बुद्धिमान आफनो स्वर्गवासी जेष्ठी धर्मपत्नी अनन्तलक्ष्मीको आत्माले शान्ति पाओस् भनी उनकै नाममा कुम्भेश्वर महादेवको कलात्मक भव्य मन्दिर निर्माण गरे ।

यसरी मन्दिर निर्माण भएको सुखद् उपलध्यमा सुवर्ण रत्न सहित जडिएको चर्तुमुख समेत बनाई चढाए । अर्की पत्नी अभयलक्ष्मीले छोरा अभयदेव भाई जयतजेजको अनुमति लिई उनले तोरणसहितको राम्रो देवमन्दिर, चारैतिर पर्खाल, रत्नले सिँगारिएको चर्तुमुख सुनको कोश र लक्षाहुति यज्ञगरी मंगल गर्ने वेदपाठ गरी मन्दिरमा सुनको गजुर चढाएको भन्ने हो । (पुजारी बन्नी श्याम शार्मासंग मिति २०७९।८। २४ मा लिएको अन्तर्वातामा आधारित)।

कुम्भेश्वरको मन्दिरको विभिन्न नामाकरण भए पनि धेरै विद्वान्हरू मृत्युञ्जयलाई कुम्भेश्वर नै मानेको पाइन्छ (अर्याल, १९८३ पृ.३२) । बृहत पुरश्वर्यार्णवमा तेजीलो, रक्तवर्ण हुनु भएका, गलामा अक्षमाला धारण गर्नु भएका, आफ्ना चर्तुर्वाहु मध्ये दुई हातले अमृत कुम्भ र दुई हातले ज्ञानमुद्रा प्रदर्शित गर्नु भएका, नागको गहना लगाउनु भएका, तीन नेत्र हुनु भएका, आफनो शक्ति सहित विविध अगङ्गारहरूले सु-शोभित हुनु भएका यस्ता

दक्षिणा मूर्ति स्वरूप मृत्यूञ्जय (कुम्भेश्वर) लाई ध्यान गर्दछु भन्ने उल्लेख गरिएको छ (जवरा, वि.सं २०२५ पृ.४४५) । नेपाल महात्म्यमा कुम्भबाट जन्मेका अगस्त्य ऋषिको अर्को नाम कुम्भ पनि हो । र यसरी कुम्भबाट जन्मेका ऋषिले स्थापना गरेको हुनाले कुम्भेश्वर रहन गएको मानिन्छ (पुजारी माधव श्याम शर्मासंग मिति २०७९।८। २५ मा लिएको अन्तर्वार्तामा आधारित) । रामले आफ्नो बाँण जमीनमा हानी क्वन्ती तीर्थ उत्पन्न गरी त्यस तीर्थमा नुहाएर रावणलाई मारेको पाप मुक्त भई रामको निमन्त्रण स्वीकार गरी अगस्त्य ऋषिसँगै गए । रामले क्वन्ती तीर्थको उत्पन्न गरेका हुनाले यस स्थानलाई 'क्वन्ती' तीर्थको नाममा क्वन्ती भनियो ।

ऋषि आफ्नो यस कुम्भेश्वरको स्थानमा फर्कदा रामले बाण हानी उत्पत्ति गरेको क्वन्ती कुण्डको पानी कुम्भेश्वर वरिपरि सबै स्थानमा जल मग्न भई कुम्भेश्वर शिवलिङ्ग पानीले छोपिए । यसले गर्दा ऋषिले कुम्भेश्वर महादेवको पूजा गर्न नपाउँदा एक कलशमा पानी भरी कुम्भेश्वर महादेवका नाममा नित्य पूजा गर्न थाले । अगस्त्य ऋषिको नाम कुम्भ भएको हुनाले उनले स्थापना गरेका शिवलिङ्गलाई कुम्भेश्वर भनिन् थालियो (भण्डारे जमुना श्रेष्ठसँग मिति २०७९।८। २५ मा लिएको अन्तर्वार्तामा आधारित) ।

अष्ट वैतरागमा सर्वपाल वैद्यले अनेक पूजाविधि गरी भगवानको दर्शन दिनु भयो । उनको भक्तिबाट प्रसन्न भई तिमिले स्थापना गरेका कुम्भ कोटीकोटी जप पूजा गरेको पुण्यबाट कुम्भ तीर्थ उत्पत्ति भएकोले यो ठाँउ क्वन्ती स्थान भनी प्रसिद्ध हुनेछ । वैद्यले बज्रपाणीलाई सधैं त्यही विराजमान हुन आग्रह गर्दा सबै प्राणी जगतको उद्धार गर्नु पर्ने हुनाले एकै स्थानमा बस्न नमिल्ने हुँदा यस स्थानमा मेरो अक्षय ज्योति स्वरूप रहने छ । यहाँ जसले पूजा पाठ गर्ला उसको उद्धार हुनेछ भनी भगवान अन्तरधान हुनु भयो । त्यसैले कुम्भेश्वर रहेको स्थानलाई क्वन्ती स्थान भनियो पछि शब्दको अपभ्रंस क्वन्ती रहन गएको विश्वास छ (पुजारी बट्टी श्यामसंग २०७९मा लिएको अन्तर्वार्तामा आधारित) । त्यसैले कुम्भेश्वर महादेवालाई बौद्ध धर्मावलम्बीहरूले अष्टवैतराग तीर्थको रूपमा मान्ने गरेका छन् । देवमाला वंशावलीमा एक ललित नामका कुष्ठ रोग लागेका (ज्यापु) त्यस वनमा घाँस काट्न आउने गर्दथे ।

एक दिन राजा वरुदेवको स्वप्नमा ललितको नोल सिद्ध भएको स्थान मेरो कामेश्वर रहेको स्थान गौरी कुण्ड हो । यस तीर्थको सँगै सर्वेश्वर शिवलिङ्ग रहेको छ । उत्तरमा नागदह तीर्थ छ । यहाँ एक शहर बसाउ तिमि त्यही बस म तिम्रो उद्धार गर्नेछु भनेपछि स्वप्न मुताविक ललितारण्य वन फाँडी २४ टोलगरी २४ हजार घरले युक्त गरी पहिलो घरलाई ललितापुरी भनी ललितपट्टन भनी नाम राखे । राजा वीरदेव पनि ललितपट्टन शहरमा नै बसी राजकाज चलाउँदै सर्वेश्वरको सेवा गरी बसे (पुजारी माधव बट्टी शर्मासंग मिति २०७९।८। २५ मा लिएको अन्तर्वार्तामा आधारित) । श्री निवास मल्लले आफ्ना दिवंगत भाईका आत्माको मोक्ष निमित्त मन्दिरलाई तीन तलाबाट पाँच तला मन्दिर बनाउन लगाए । नेपाल संवत् १२८ अभिलेखमा जेष्ठ शुक्ल दशमीका दिन ठुलो भुकम्प जाँदा कुम्भेश्वर मन्दिर भत्कियो । त्यसपछि राजा गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाहको समयमा पाटन धौगल टोलका हनुमन्त सिंह अमात्यका चार दाजु भाईको पूर्ण सहयोगले जिर्णोद्धार गरे । वि.स. १९८७ मा श्री ३ भीम शमशेरबाट मर्मत सुधार गरी सुन्दर बनाए ।

तर वि.स. १९९० मा गएको भुकम्पले मन्दिर पुरै ध्वस्त भएकाले तत्कालीन प्रधानमन्त्री श्री ३ महाराज जुद्धशमशेरले भुकम्प पिडित उद्धार कोषबाट सहायता प्रदान गरी पहिले कै स्वरूपमा पाँच तल्ले मन्दिर

निर्माण गरिदिए। वि.स. २०२४ सालमा राजा महेन्द्रवीर विक्रम शाहबाट मन्दिरको जिर्णोद्धार गरेका थिए (भण्डारे सविना प्रधानसँग मिति २०७९।८। २४मा लिएको अन्तर्वार्तामा आधारित)।

वास्तुकला

कुम्भेश्वर मन्दिर २९ २५ वर्गफिटको घेरामा जग रहेको छ। यो मन्दिर लगभग ७५ फिट अग्लो स्वरूपमा निर्मित छ। यस मन्दिरको पेटि ३.५ फिट अग्लो छ। मन्दिरको पुरै क्षेत्रफल ३८ ३५ वर्गफिटमा छ। कुम्भेश्वर मन्दिरको उचाई अग्लो छ (रेग्मी, १९६६, पृ.६०)। यो मन्दिर स्वयंममा विशाल कलात्मक भण्डारका रूपमा रहेको छ। मन्दिरमा शक्ति सहितको कुल १ सय ८ वटा भैरवको काठका टुँडालहरू छन्। मन्दिरको धामहरूमा अष्टमंगलको चिन्ह एवम् सुर्य र चन्द्रको काष्ठ प्रतिमा छन्। मन्दिरको चारै दिशाको ढोकासँगै अष्ट मातृका, अष्ट भैरव र अष्ट शिवका शक्तिहरूलाई काष्ठकलाको सुन्दर ढंगले कुँदिएको छ। पञ्च तत्त्वको प्रतिक रूपमा पाँच रंगको पशुपंक्षी अनुहारको उत्कृष्ट ढंगले दलिनमा अनुहार बनाइएको छ। मन्दिरकै परिसरमा धार्मिक संस्कृतिका महत्त्वपूर्ण पक्ष आकाश दीप, घण्ट, बृक्ष समेत रहेका छन्।

दक्षिण-पश्चिम बीचको नैऋत्य कोणमा रहेको पाँचौ शिलापत्रमा उल्लेख अनुसार परिवर्तनशील संसारमा प्राकृतिक प्रकोप नेपाल सम्बत ९१८ जेष्ठ शुक्ल दशमीका दिन ठूलो भुकम्प जाँदा कुम्भेश्वर मन्दिर तल सवै भत्कियो। त्यसपछि राजा गीर्वाणयुद्ध विक्रम शाहको अनुमति लिइ पाटन धौगल टोलका हनुमन्त सिंह अमात्यका चार दाजुभाईका पूर्ण सहयोगले नेपाल सम्बत ९२९ जेष्ठ कृष्ण एकादशीको दिन मन्दिरलाई जिर्णोद्धार भएको पाइन्छ। भग्नावेश मन्दिरलाई वि.सं. १९८७ मा तत्कालीन नेपालका प्रधानमन्त्री श्री ३ महाराज भीम शमशेरबाट मर्मत भएपछि मन्दिरसँगै यसको परिसरलाई थप सुन्दर पारियो। पुनः वि.सं. १९९० मा गएको भुकम्पले पाँच तले मन्दिर पुरै ध्वस्त भयो। तत्कालीन प्रधानमन्त्री श्री ३ महाराज जुद्ध शमशेरले भुकम्प पीडित उद्धार कोषबाट सहायता प्रदान गरी पुरै स्वरूपमा पहिले भै मन्दिर निर्माण गरिदिए। वि.स. २०२४ मा राजा महेन्द्र वीर विक्रम शाहले पुरातात्विक विधि बमोजिम मन्दिरको जीर्णोद्धार गर्न लगाएका थिए। यस मन्दिरलाई सर्वेश्वर, मृत्युञ्जय, कुम्भजेश्वरका नाममा सम्बोधन गरिए पनि कुम्भेश्वर नाम नै रहेको पाइन्छ। विदेशी लेखक शलसरले सर्वेश्वरलाई तीर बाहक प्रभु (Lord arrow wielder) र कुम्भेश्वरलाई पानीको भाँडाको प्रभु (Lord of the water pot) भनि फरक रहेको धारणा व्यक्त गरेकी (Slusser, 1982. p.180) छिन्।

पूर्वमध्यकालमा तले शैलीका अनेकौ मन्दिरहरूको निर्माण गरियो। यस समयमा लेखेको शिव धर्मशास्त्र नामक हस्तलिखित ग्रन्थमा तले शैलीका मन्दिरको चित्र बनाइएको पाइन्छ। कुम्भेश्वर मन्दिरको मुख्य प्रवेबद्वार पश्चिमपट्टि रहेको छ। गर्भ गृहका चारै दिशाका ढोकाहरूको पेटिमा आधारित दक्षिण पथको निर्माण गरिएको पाइन्छ। कुम्भेश्वर मन्दिरको ढोकाको ढाँचा भक्तपुरको यक्षेश्वर मन्दिर भै देखिन्छ। सुन्दरताको दृष्टिकोणले चाँगुनारायण मन्दिर जस्तो रहेको छ (बर्नियर, १९७८, पृ. १०९)। मन्दिरको दोस्रो तलादेखि पाँचौ तलासम्म गाढोको बीचमा भ्रयाल र दायाँबायाँ दुई-दुईवटा टुँडाल समान दुरिमा मिलाएर राखिएको छ। यस मन्दिरको प्रत्येक तलामा छानो अड्याउन टुँडालहरू क्रमशः ठूलोबाट साना हुँदै गएको छ। साना हुँदै गए पनि तिनीहरू ज्यादा कालिगढीयुक्त देखिन्छन्। यस्ता प्रत्येक टुँडालहरूमा तल्लो आकृतिमाथि अर्को आकृति उभिएको अवस्थामा बनाएको छ।

कुनाका शरभेष भैरवबाहेक अन्य भागका टुँडालहरूमा शक्ति रहित भैरवका मूर्तिहरू कुदिएका छन् । यस मन्दिरका प्रत्येक तलाहरू समानुपातिक रूपमा तलतिर देखि मास्तिर पट्टि साँघुरिदै गएको छ । मन्दिरको छानाहरू पनि यसैगरी तल्लो छानाको आकृतिको दाँजोमा माथिल्ला छानाहरू क्रमशः साना हुँदै गएका छन् । छानामाथि आमलक बनाएर त्यस माथि गजुर र गजुर माथि छत्र राखिएको छ । पाँच तले मन्दिरलाई अनन्त, विष्णु, सुर्य, र देवीको प्रतीकका रूपमा लिने गरेको पाइन्छ । मन्दिरको मुख्य देवताको प्रतीकका रूपमा सबैभन्दा माथिको छानाको मध्य भागमा देवताको आयुध ठड्याउने परम्परा छ । मन्दिरमा प्रयोग हुने काठ सखुवावा सालको हुने गर्दछ । मन्दिरको प्रत्येक तलाको छानाको भाग अड्याउन टुँडालहरूको राखिएको छ । काठद्वारा निर्मित टुँडालहरू ५४ डिग्रीको कोणपारी तेर्स्याइएको छ । यसरी राखिएका टुँडालहरू पर्खालका थामहरूबाट मास्तिरपट्टि क्रमशः घट्दै जाने हुने भएकोले माथिल्ला भागमा रहेका टुँडालहरू तल्लो भागको टुँडालहरू भन्दा क्रमशः छोटो हुँदै गएको देखिन्छ । यसरी राखिएको मन्दिरका टुँडालहरूलाई तीन खण्डमा विभाजित गरेको देखिन्छ । माथिल्लो खण्डलाई स्वर्गको प्रतीकात्मक प्रतिनिधित्व गराउन त्यही अनुरूपम कुँदिएको छ । बीच खण्डमा मन्दिरको मूल देवता र तल्लो खण्डमा लौकिक जीवन जनाउने दृश्यहरू कुँदिएका छन् । त्यस्तैगरी तोरणहरूको मध्य भागमा गर्भगृह भित्रको मुख्य देवता बनाउने प्रतीक कुँदिएको छ । मध्य भागको वरिपरि सहायक देवदेवी तथा गणहरूको आकृति र फुलबुट्टाहरू बनाइएका छन् । शीर्ष भागमा दुई पञ्जाले पक्रेर दुई सर्प वा नागहरूको मुख चपाई रहेको कीर्तिमुखको डरलाग्दो आकृति उत्कीर्ण गरिएको छ । छत्रलाई अष्टमंगल मध्ये एक मानिन्छ ।

कुम्भेश्वर मन्दिरको बाहिर भित्ताको कुनामा विभिन्न प्रस्तरका देवताका मूर्तिहरू रहेका छन् । यसमा पश्चिम दिशाको दायाँबायाँ कुनामा प्रस्तरको सानो गणेश मूर्ति राखिएको छ । बायाँ भित्ताको कुनामा एकै शिलामा निर्मित ब्रह्मा, विष्णु, महेश्वर छन् । मन्दिरको पूर्व दिशाको दायाँ छेउमा प्रस्तरको उभिएको अन्नपूर्णको मूर्ति रहेको छ । मन्दिरको उत्तर दिशा तर्फको मध्यभागको द्वार बाहेक अन्य द्वारमा तलदेखि आधा भागसम्म काष्ठ निर्मित वारले घेरिएको छ । मध्यभागको दायाँबायाँरहका अन्य द्वारहरू खोलिदैन । माथिल्लो छानालाई अड्याउन बुट्टेदार दलिन रहेको छ । त्यसपछि माथि छानालाई थाम्ने टुँडालको साथ साथै आँखिभ्यालको बुट्टामा वरणडा भै चारैतिर तेस्रो पारेर राखिएको छ । मन्दिरको चारै कुनामा रहेको टुँडालको माथितल एक पछि अर्को गरी दुई जनावरको आकृति कुँदिएका छन् । अन्यत्र मन्दिरको चारैतिर रहेका टुँडालहरूमा विभिन्न भैरवका मूर्तिहरू कुँदिएका छन् । यसपछि तामाको छाना राखिएको छ । दोस्रो तल्लामा एक कोठा रहेको छ । मन्दिर भित्रैबाट भन्याङ्गको सहायताले यस कोठामा जान सकिन्छ ।

यसैको पहिलो छानाको उत्तरदिशातर्फ एक सानो वर्गाकार प्वाल रहेको छ । यो प्वालको सहयोगले मन्दिरको सरसफाई गर्ने, बाहिर निस्कने, भन्याङ्ग अड्याउने आदि समेत गरिन्छ । मन्दिरको अरु बाँकी तल्लामा कोठा छैन । काम विशेष भएको अवस्था मात्र जान सकिन्छ । मन्दिरको दोस्रो तलामा देवताका आवश्यक सरसामानहरू भण्डार गरिएको छ । मन्दिरको दोस्रो तलादेखि माथिको चारै तलामा चारैतर्फ आँखी भ्यालहरू बनाइएका छन् । छानाको किनारमा लहरै स-साना घण्टाहरू झुण्ड्याएका छन् । चारैतिरका भ्यालमा भैरवको काष्ठमूर्ति राखिएको छ । यस मन्दिरको टुप्पो पहिलो गजुर रहेको छ । यस गजुरसँगै त्रिशुल र डमरु उठाइएको छ । गजुरको माथि सबै भन्दा माथिल्लो भागमा तीन तहको छतरी राखिएको छ ।

शिवलिङ्ग

मन्दिरको उत्तरी दिशामा रहेको द्वारबाट भित्री भागमा पुग्न सकिन्छ। घुम्ने आकार चन्द्रमा आकारमा बनाइएको छ। भित्रको दक्षिणपट्टि घुम्न नमिल्ले गरि ईटाको पर्खालले लगाएको छ। यसको भित्री भागको दक्षिण दिशा कुनामा सानो भण्डार रहेको छ। भित्री भागबाट मन्दिरको परिक्रमा गर्न सकिन्छ। यस स्थानमा चारैतिर चारपाटे ढुङ्गा छापिएको छ। भित्री भागको चारैदिशामा एक-एक द्वार रहेको छ। यस द्वारबाट पुजारी बाहेक अरुलाई प्रवेशाज्ञा अनुमति रहेको छैन। यहाँको चारै द्वारको माथि लहरै घण्टा भुण्डिएका छन्। पश्चिमद्वार बाहेक अरु तीन द्वारमा भूईं देखि माथिसम्म नै फलामेद्वार रहेको छ, जसलाई आवश्यक परेको बेला खोल्न मिल्ने बनाएको छ। त्यसपछि यस भित्रीद्वारका चारैदिशामा काठको द्वार रहेको छ।

भित्री कक्षको मध्य भागमा जलहरी सहित कुम्भेश्वरको शिवलिङ्ग रहेको छ। त्यसको ठुलो बिचमा सर्वेश्वर महादेवको साभ्ना शिवलिङ्गलाई चाँदीको नागले घेरिएको राखिएको छ। त्यसको पञ्चमुखी मुकुट राखिएको छ। सर्वेश्वरको उत्तरपट्टि कुनामा कुम्भेश्वरको पञ्चमुख शिवलिङ्ग रहेको छ। यस शिवलिङ्गलाई तामाको जलहरीमा सुनको मोलम्बा लगाई सानो र ठुलो दुई नागले बेरिएको आकृतिमा कुँदिएको छ। कुम्भेश्वर महादेव शिवलिङ्गमा नित्य पुजाको समयमा निकालिने र नित्य पूजा पछि पुनः शिवलिङ्गमाथि शोभायमान गरी राखिने एक मुकुट रहेको छ। यो मुकुट तामामा स्वर्णलेपन गरिएको पञ्चमुखी रहेको छ। यो शिवको पञ्चमुखको चार दिशामा र एक मुख यसै मुकुटको माथि चाँदीमा आकृति कुँदिएको छ। कार्तिक महिनाको शुक्ल पक्षको मुखाष्टमीमा कुम्भेश्वर शिवलिङ्गमा तामाद्वारा निर्मित पञ्चबुद्धको मुकुट लगाउने चलन छ। कुम्भेश्वरको पञ्चमुखको मुकुट लगाई सकेपछि त्यसमाथि चाँदीको मुकुट लगाइन्छ, जसमा छतरी सहित नागहरूका आकृतिहरूले सजाइएका छन्। यो नित्य पूजा सकिएपछि पहिर्न्याईन्छ।

यसमाथि विभिन्न सुगन्धित फुल, मालाहरू जसाएर राखेको छ। यस स्थानमा कुम्भ ऋषिले कुम्भेश्वर महादेव पूजा, आराधना गरी बसेका थिए। उनले कुनै समयमा एक शिवलिङ्ग स्थापना गरेको विश्वास गरिन्छ। यो शिवलिङ्ग मन्दिरको भित्री भागमा पूर्व उत्तर दिशाको बीच कोण (ईशान कोण) मा अवस्थित छ। त्यस शिवलिङ्गको अगाडि नै पूर्व दिशामा नमस्कार गरी बसेका कुम्भ ऋषिको मूर्ति समेत रहेको छ। कुम्भ ऋषिले स्थापना गरेको कुम्भेश्वर शिवलिङ्ग माथिपट्टि तामाको रुद्राभिषेकमा प्रयोग हुने सानो रुद्रीबाटो रहेको र एक कमण्डलु पनि रहेको छ। यसै स्थानमा नारायणको प्रतिमा समेत रहेको छ।

तोरण

मन्दिरको चारै दिशामा रहेको बीचको ढोकामाथि तोरण राखिएको छ। पश्चिमपट्टिको मूलद्वारबाट भित्र पस्ने वित्तिकै धातुको नन्दी र तोरण राखिएको छ। तोरण सवैभन्दा माथि बीचमा छत्र, त्यसपछि शिव-पार्वती, चारवटा हात भएका गरुड, भैरवको शिर, छेपु र सवैभन्दा तल चारवटा शिर दायाँ पाउँ नन्दीमा टेकेको शिवको मूर्ति कुँदिएको छ। शिवको दायाँबायाँ भिमसेन र कुवेर स्थानक मुद्रामा बनाइएको छ। भिमसेनले हातमा गद्दा लिएको, कुवेर न्याउरी मुसा लिएको, दुवै शिवभन्दा सानो आकारमा बनाईएको छ। मन्दिर उत्तरतर्फको गान्धोमा तीनवटा जोडिएको काठको ढोका छ। त्यही बीचको ढोकामाथि काठको तोरण त्यसमाथि धातुको पाता टाँसिएको छ। चारैवटा तोरणको विषयवस्तु एउटै रहेको छ। तोरणको सवैभन्दा माथि छत्र, त्यसपछि क्रमशः गरुड, नाग,

नागिन र योगेश्वर छन् । गरुडलाई चराको मुख आकारमा बनाएको छ । चारवटा हात मध्ये दुईवटा हातले अमृत घट समातेको पाइन्छ ।

गरुडको चित्रण अमृतहरूको स्वरूपमा गरिएको छ । तोरणको सबैभन्दा तल्लो खण्डको बीचमा चार शिर भएका शिव नन्दीमा उभिएका छन् । पूर्वपट्टिको काष्ठ तोरण पूर्णरूपमा अलंकित छ । यस तोरणमा सबैभन्दा माथि छत्र त्यसपछि शिव र पार्वती, गरुड पक्षी, गरुडको दायाँबायाँ नाग, नागिन र सबैभन्दा तल बीचमा पञ्चमुखी शिव चार शिर सहित नन्दीमाथि दायाँ पाउँ राखेर उभिएका अवस्थामा छ । शिवको दायाँ र बायाँ क्रमशः मुसा र मयूर बाहन सहित गणेश र कुमार उभिएका छन् । टुँडालको खाली ठाउँमा उड्ने सर्प, फुलपात, योगेश्वर र परीहरू कुँदिएको पाइन्छ । दक्षिणतर्फको तोरणमा पनि छत्र, शिव, पार्वती, गरुड, नाग र नागिन, कीर्तिमुख आदि कुँदिएको छ । तोरणको सबैभन्दा तल्लो भागको बीचमा नन्दी माथि खुट्टा राखेर उभिएका शिव रहेका छन् । यस तोरणमा शिवको दायाँबायाँ भीमसेन र कुबेर कुँदिएको छ । भीमसेनको दायाँ हातमा गदा र कुबेरको बायाँ हातमा रत्नहरू ओकल्दै गरेको न्याउरी मुसा बनाइएको छ ।

ढोका

कुम्भेश्वर मन्दिरको चारै दिशामा एकै किसिमका लहरै तीन-तीनवटा ढोका गासिएका छन् । धेरैजसो पश्चिम तर्फको बीचको ढोका खुल्ने गरेको छ । विशेष पर्वहरूमा मन्दिरको चारैवटा ढोका खोल्ने गरिएको छ । त्यहाँ ईटाको गाह्रोले भरिएको चौकोशमा बनाइएको छ । जसमा तीन वटा ढोका मध्ये बीचको अलि ठुलो रहेको छ । ढोकासँगैको काठको कारनिसमा विभिन्न कलाकृति कुँदिएका छन् । जसमा अष्टमंगल कलश, श्रीवत्स, पद्म, ध्वज, चक्र, मत्स्य, छत्र, शंख र दिक्पाल एवम् अष्टमातृका कुँदिएको पाइन्छ । मन्दिरको पश्चिम तर्फको गाह्रोमा ऐरावत हात्तीमा चढेको इन्द्रायणी र बाराही काष्ठमूर्ति दायाँबायाँ मिलाएर राखिएको छ । ढोकाको सबैभन्दा तल्लो भागको दायाँ बायाँ भैरवको मूर्ति स्थापना गरिएको छ । पश्चिमको उत्तरमा कपाल भैरव र दक्षिणमा उन्मत्त भैरवको काष्ठमूर्ति कुँदिएका छन् । शिवका अष्ट वसुरुद्र अवतारमा उत्तरमा भीम र दक्षिणमा उग्रको काष्ठमूर्ति राखिएको छ । दश वटा हातमा विविध आयुध लिएका चार शिर, गोलो डर लाग्दो ठुलो आँखा, मुण्डमाला लगाएका भैरवको वहानको रूपमा सर्प र कुकुर रहेको छ ।

मूलढोकाका बीचको भाग धातुले मोडिएको छ । मन्दिरको पश्चिम पट्टिको पेटिमा दायाँतर्फ त्रिदेव र बायाँतर्फ गणेशको दुङ्गे मूर्तिको स्थापना गरिएको छ । एउटै दुङ्गा फलकमा ब्रह्मा, शिव र विष्णुको आयुध सहितको मूर्ति कुँदिएको छ । मूल मन्दिरको उत्तर दिशातर्फको, तीनढोका मध्ये बीचको ढोकाको दायाँ बायाँ कलात्मक बुट्टे मञ्जौला खाले खापा बनाएको छ । मन्दिरको ढोकाको दायाँतर्फ गरुड बाहनमा बसेकी वैष्णवी देवी र बायाँ नरवाहनमा बसेकी पेटभित्र पसेको करंग देखिने कालीको काष्ठमूर्ति सानो खोपा भित्र छ । यसको तल उत्तर पूर्व दिशामा क्रोध भैरव र पश्चिम दिशामा भीषण भैरव बनाईएको छ । शिवका अष्टरुद्र अवतारमा रुद्र र ईशान दायाँ बायाँ तलमाथि तीन सयभन्दा बढी स-साना शिवलिङ्गरु कुँदिएका छन् । तल्लो खण्डमा देवी, कुमारी शिवको गण, नर कङ्काल, चराको शिर र शरीर मानिसको भएको रूपका साना मूर्तिहरू बनाइएका छन् । पूर्वपट्टिको तीन ढोका काठकै बनाइएको छ । चौकोसभन्दा बाहिर माहेश्वरी र कौमारीदेवीको मूर्ति कुँदिएका छन् ।

काठको ढोकाको सबैभन्दा तल्लो खण्डमा अन्य ढोकामा जस्तै दायाँ र बायाँ भैरवको काष्ठ मूर्ति छ । पूर्वको दक्षिण दिशामा रुरु भैरव र पूर्वको उत्तर दिशामा असिताङ्ग भैरव राखिएको छ । शिवका अष्टरुद्र अवतार मध्ये भव र शव राखिएको पाइन्छ । पूर्वपट्टिको पेटीमा प्रस्तरको घोडा सहित कुवेर र अन्नपूर्ण देवीको मूर्ति स्थापित छ । अन्नपूर्णले पूर्ण घडाबाट अन्न भिक्दै गरेको अवस्थामा देखाइएको छ । दक्षिण तर्फको पेटीमा खम्बामा अड्याइएको घण्टा छ । चौकोसको तल्लो खण्डको दायाँबायाँ काष्ठ भैरवका मूर्ति कुदिएका छन् । दक्षिणपट्टि रहेको तीन ढोका पनि काठबाट नै निर्माण गरिएका छन् । दक्षिणको पश्चिम दिशामा कौमारी र दक्षिणको पूर्व दिशामा महालक्ष्मी ढोकाको चौकोस भन्दा बाहिर कुँदिएका छन् । यसको मुनि पश्चिममा चण्ड भैरव र पूर्वमा संहार भैरवका मूर्ति छन् । पश्चिमको खोपामा शिवका अष्टरुद्र मध्ये पशुपति र पूर्वको खोपामा महादेव रहेका छन् । ढोकाका वरीपरि दायाँबायाँ माथि स-साना तीसय भन्दा बढी शिवलिङ्गरू कुँदिएका छन् । भित्रपट्टि दक्षिणापथसँगै पूर्व, पश्चिम, उत्तर र दक्षिणतर्फ काठको बुट्टेदार ढोका राखिएका छन् ।

नित्यपूजा विधि

कुम्भेश्वर महादेव मन्दिरमा विहान र साँझमा गरी दुई पटक नित्य पूजा गर्ने परम्परा रहेको छ । गौरी पुष्करणी कुण्डबाट तामाका गाग्रीहरूमा चोखो पानी ल्याइन्छ । त्यसपछि चाँदीका पूजा थालीमा अविर, अक्षता, फुलमाला, नैवेद्य आदि राखिन्छ । श्रिखण्डको चन्दन तयार पारी सानो चाँदीको कचौरामा राखिन्छ । नित्यपूजा सकिएपछि आरतीका लागि चाँदीकै दियोमा घिउमा भिजाइएका कपासको बत्ती तयार गरिन्छ । यो बत्ती विहान र बेलुकीका लागि फरक दियोमा राखिन्छ । कुम्भेश्वरका पूजारी मन्दिर प्रांगणमा बाहिर गणेश मन्दिर नजिकै रहेको ठुलो ढुङ्गेधारामा साना गरी नित्य पूजाको लागि तयारी गर्ने गर्दछन् । पूजाको लागि रातो धोती, रातो भोटो लगाई कुम्भेश्वरको मन्दिरको भित्री कक्षमा प्रवेश गर्दछन् । पूजाको क्रममा स्वर्णलेपन गरिएको पञ्चमुखको महादेवको कोश भित्री शिवको शिरमा अघिल्लो दिनको नित्य पूजाको समयमा राखिएको श्री यन्त्र निकाली त्यहाँ चढाइएको चन्दन लगाई प्रसादको रूपमा भक्तजनहरूलाई बाँडिने चलन छ ।

त्यसपछि कुम्भेश्वरको शिवलिङ्गमा विधि पूर्वक चोखो पानीले स्थान गराइन्छ । महादेवको पूजा विधिको शुरुमा पूजा संकल्प हुन्छ । पञ्चामृतले शिवलिङ्गलाई स्नान गराइन्छ । त्यसपछि वैदिक मन्त्र उच्चारण गर्दै पहेलो, रातो टीका चारैतिर चढाउने गरिन्छ । साथै अक्षता र फुलले पूजा गर्ने गरिन्छ । तामाको रुद्रीबाट जसलाई जलहरी भनिन्छ । जसलाई शिवलिङ्गको ठिक माथि भुण्ड्याइन्छ । सो जलहरीमा चोखो पानी खन्याई रुदाभिषेक पद्धति: अनुसार महादेवको स्नान गराइन्छ । यसै क्रममा अन्य भक्तजनहरूबाट प्राप्त पूजा सामग्रीहरू पुजारी माफर्त महादेवलाई चढाउने र पूजा गर्ने कार्य गरिन्छ ।

रुद्राभिषेक पाठ समाप्त नभएसम्म चोखो पानी निरन्तर रूपमा जलहरीबाट कुम्भेश्वरको शिवलिङ्गमा भरिरहनु पर्ने विधान रहेको छ । नित्य पूजा संचालन भइरहेको अवस्थामा मन्दिरको भित्री र बाहिरी भागमा रहका चारै दिशाका चारैद्वारहरू खुल्ला राखिने चलन छ । रुद्री सँगसँगै पूजा पाठ सकिएपछि जलहरी निकालिन्छ । पुनः चोखो पानीले कुम्भेश्वर महादेवको शिवलिङ्गमा स्नान गराई शिवलिङ्गको सबैभन्दा माथि चन्दन लगाउने परम्परा छ । त्यसमाथि चाँदीको श्री यन्त्र राखि पूजा गरिन्छ । शिवलिङ्गको चारैतिर तीन धर्कोको रूपमा त्रि पुण्ड टीका लगाई पूजा गरिन्छ । त्यसपछि ठुलो बाटुलो कचौरा भै लाग्ने बुट्टेदार श्रीयन्त्र राखिन्छ । सुनको मोलम्बा गरिएको पञ्चमुखको मुकुट शिवलिङ्गमाथि राखिन्छ । त्यस मुकुटलाई टीका लगाई पूजा गरिन्छ । यसमाथि

छत्रयुक्त मुकुट राखिन्छ । मुकुटमा गजुर राखिन्छ । यसपछि, चारैतिर मुकुटमा रहेको मूर्तिमा माला लगाइन्छ । मुकुटमा रहेको मूर्तिमात्र देखिनेगरी तासको वस्त्र लगाउने चलन रहेको छ ।

कुम्भेश्वरको पूजा विहान र साँझको आरती लगायत अन्य नैमित्तिक पूजा, भीमाष्टमी ब्रतपूजा, अक्षय तृतीया जसमा सात तथा सर्वत दान गरिन्छ, जनै पूर्णिमा, श्रावण शुक्ल चतुर्दशी (पूर्णिमा), श्रावण शुक्ल चतुर्दशी जात्रा, श्रावण सोमबारी ब्रत, बडादशै भैरव पूजा, कार्तिक महिनाको दीपमालिका, कार्तिक महिनाको दीपमालिका, कार्तिकको मुखाष्टमी, माघ शुक्ल चतुर्दशी पूजा, छवि पूजा, फाल्गुन बर्षवन्धन पूजा, शिवरात्री पर्व र पञ्चवली पूजा आदि रहेका छन् । कार्तिक महिनाको शुक्ल पक्षको मुखाष्टमीमा कुम्भेश्वर शिवलिङ्गमा तामाद्वारा निर्मित बुद्धको मुर्ति अङ्कित अर्थात् पञ्चबुद्धको मुकुट लगाउने चलन छ । यो दिन महादेवले लोकेश्वरको रूप धारण गर्दछन् भनी विश्वास गरिन्छ ।

निष्कर्ष

नेपाल संवत् २९१ रुद्रदेवले राज्य गरि रहेको बेलामा विधि पूर्वक कुम्भेश्वरको प्रतिष्ठा गरिएको देखिन्छ । यस क्षेत्रमा रहेको अन्य देव-देवीहरूको मुर्तिको अध्ययन गरेका संस्कृतिविद्हरूले मन्दिरलाई धेरै पुरानो मानेका छन् । नेपाल संवत् ५१२ अभिलेख अनुसार कुम्भेश्वर मन्दिर प्रख्यात तीर्थस्थलको रूपमा रहेको देखिन्छ । अगस्त्य ऋषिको नाम कुम्भ भएको हुनाले उनले स्थापना गरेको शिवलिङ्गलाई कुम्भेश्वर मानिएको छ । यस कुण्डमा पार्वतीले आराधना गरेकी थिइन् । त्यसै समयमा यहाँ कुम्भेश्वर महादेव शिवलिङ्ग उत्पन्न भएको देखिन्छ । यस स्थानमा कुम्भ ऋषिले कुम्भेश्वर महादेव पूजा, आराधना गरी बसेका पाइन्छ । कुम्भेश्वर महादेवलाई बौद्ध धर्मावलम्बीहरूले अष्टवैतराग तीर्थको रूपमा मान्ने गरेको पाइन्छ । प्राचीन समयमा महापापीले समेत कुम्भेश्वर महादेवको आश्रय लिँदा मृत्युञ्जय वरदान पाई मृत्युबाट विजय दिने देवताको रूपमा पुजिने गरिएको देखिन्छ । मूलतः यो ठाउँ बोन धर्मावलम्बीहरूको केन्द्रीय स्थलको रूपमा रहेको पाइन्छ । आरम्भमा यहाँ तामाङ्हरूले आफ्नो ज्ञान र धर्मलाई नविरण गर्ने स्थानको रूपमा लिने गरेको चर्चा गरिन्छ । यो ठाउँको प्रत्यक्ष सम्बन्ध गोसाईकुण्डसँग रहेको देखिन्छ ।

यस मन्दिरलाई सर्वेश्वर, मृत्युञ्जय र कुम्भजेश्वर विविध नाम कुम्भेश्वरनै रहेको देखिन्छ । यो मन्दिरलाई मृत्युञ्जय यन्त्राकारमा निर्माण गरिएको देखिन्छ । यसको वरिपरि अष्ट भैरवहरू लगायत मन्दिरको टुँडालहरूमा १०८ भैरवहरू राखिएका छन् । चिरन्जीवी रहन, आयु, रोग व्याधिको दोष निवारण गर्ने जनविश्वास कुम्भेश्वर मन्दिरको दर्शन गर्न आउने जनविश्वास रहेको पाइन्छ । मन्दिरको कला, वास्तुकलाको अध्ययन गर्दा आरम्भमा यो मन्दिर दुई तले भएको र राजा श्रीनिवास मल्लले नेपाल संवत् ७८१ र नेपाल संवत् ८०५ मा पूर्ण जिर्णोद्धार गरी पाँचतले बनाएको वर्णन पाइन्छ । यस मन्दिरको भुईँतलामा रहेको अष्ट भैरव, दुई तलामा २४-२४ शक्ति सहितको भैरव त्यसपछि तेस्रो, चौथो र पाँचौ तलामा शक्ति रहित भैरवका काष्ठका मूर्तिका टुँडालहरू रहेका छन् । कुम्भेश्वर महादेवको शिवलिङ्गको नित्यपूजा र अन्य नैमित्तिक पूजा गरिन्छ । कार्तिक महिनाको शुक्ल पक्षको मुखाष्टमीमा कुम्भेश्वर शिवलिङ्गमा तामाद्वारा निर्मित पञ्चबुद्धको मुकुट लगाउने चलन छ । गुरु पुर्णिमामा नागैनागले वेरेको मुकुट लगाउने गरिन्छ । हरेक वर्ष जनैपूर्णिमाको दिन तागाधारीहरूले आफूलाई चोख्याउने, ज्ञान आर्जन गर्ने ठाउँको रूपमा यसलाई लिने गरेको देखिन्छ । नयाँ भाक्रीको लागि तयारी गर्नेले गोसाई कुण्डको जल ल्याएर कुम्भेश्वरमा चढाउने चलन देखिन्छ । कुम्भेश्वरको पूजा विहान र साँझको आरती लगायत अन्य नैमित्तिक पूजा गरिन्छ । विशेष गरी कुम्भेश्वर मन्दिर दर्शन गर्ने जाने भक्तजनहरू लामो आयु, रोग व्याधि र दोष निवारण गर्न कुम्भेश्वर मन्दिर जाने गर्छन् ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- अमात्य, साफल्य (वि.सं. २०३६), *नेपालमा पुरातत्त्व*, साभा प्रकाशन ।
- अर्याल, मुकुन्द (वि.सं. १९८३), मृत्यूञ्जयः ए नोभल थीम इर्न नेप्लिज आर्ट, *नेप्लिज कल्चर*, भोल ३ स.३, नेपाली इतिहास, संस्कृति र पुरातत्त्व केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि ।
- कर्न, उल्फग्याङ्ग (१९९३), *द ट्राडिसनल आरकिटेक्चर अफ् द काठमाण्डौ भ्याली*, रत्नपुस्तक भण्डार ।
- कायस्थ, छत्र वहादुर (ने.स.११३), *मेडिएभल हिस्ट्री अफ् नेपाल (भाग २)*, फर्मा के.एल् मुखोपाध्याय ।
- क्रेमरिस स्टेला, (१९६४), *द आर्ट अफ नेपाल*, द एसियाटिक सोसाइटी ।
- ज.व.रा, धनशम्शेर (वि.सं.२०३६), *कामकला रहस्य*, नेपाल र एशियाली अध्ययन संस्थान, त्रि.वि. ।
- ... .. (वि.सं. २०२५), *बृहत पुरश्चर्याणर्व*, प्रथम भाग, म.वि.वि.शाह ।
- ढकाल, वेणीमाधव (२०७५), *हिमवत्खण्ड*, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- दाहाल, पेशल र सोमप्रसाद खतिवडा (वि.सं. २०६५), *पुरातत्त्वको परिचय*, एम.के पब्लिसर्स ।
- प्रपन्नाचार्य, स्वामी (वि.सं. २०६८), *चौसठ्ठी शिवलिङ्गको विश्लेषणात्मक अनुसन्धान*, श्री नरनारायण बाबा आश्रम सेवा संस्था ।
- रेग्मी, डिल्लीरमण (१९६६), *मिडिभल हिस्ट्री अफ नेपाल (भाग २)*, फर्मा के. एल् मुखोपाध्याय ।
- वर्नियर, रोनाल्ड एम् (१९७८), *द टेम्पल्स अफ नेपाल*, सुल्तान चन्द एन्ड कं. ।
- वज्राचार्य, धनवज्र (वि.सं. २०३०), *लिच्छविकालको अभिलेख*, नेपाल र एशिया अनुसन्धान केन्द्र ।
- ... ..(२०६४), *गोपालराज वंशावलीको ऐतिहासिक विवेचना*, नेपाल र एसियाली अध्ययन सं. ।
- ... .. (वि.सं. २०६८), *पूर्वमध्यकाल अभिलेख*, नेपाल र एशियाली अनुसन्धान केन्द्र ।
- वाङ्गदेव, लैनसिंह (१९८९), *स्टोलन इमेजज् अफ नेपाल*, रोयल नेपाल एकेडेमी ।
- शर्मा, डिल्लीराज (वि.सं. २०४६), *प्रारम्भिक पुरातत्त्व विज्ञान*, डिल्लीराज, प्रदीपनाथ ।
- शाक्य, हेमराज (वि.सं. २०१८), *कुम्भेश्वर मन्दिर एक परिचय*, साहू श्री वेखानाथ श्रेष्ठ ।
- ... ..(ने.स. १०८९), *नेपाल संस्कृतिया मूलुखा*, श्रीमती चन्द्रलक्ष्मी देवी शाक्य ।
- श्रीवास्तव, बृजभूषण (२००७), *प्राचीन भारतीय प्रतिमा विज्ञान एवं मूर्तिकला*, विश्वविद्यालय प्रकाशन ।
- श्रेष्ठ, दयाराम (वि.सं. २०७७), *साहित्यको अनुसन्धान व्यवस्थापन*, शिखा बुक्स ।
- श्लसर, एम्एस् (१९८२), *नेपाल मण्डल (भाग १-२)*, प्रिन्सटन युनिभर्सिटी प्रेस ।